

Polgári Szemle

A magyar társadalombiztosítás reformja a nyugat-európai rendszerek tükrében
Prugberger Tamás

Megjelent: 2011. június – 7. évfolyam, 3. szám

PROF. DR. PRUGBERGER TAMÁS egyetemi tanár, Miskolc, Debrecen
(sebestyen0120@enternet.hu).

A jólétiállam-koncepció és a gazdaságnak a múlt század felétől a 80as évtized végéig fennállott gazdasági prosperitása következtében az életszínvonal a nyugat-európai országokban jelentősen emelkedett. Ennek eredményeként a nyugdíjas öregkor jelentősen kitolódott, ugyanakkor a jólétből fakadó kényelemszeretet és a szekularizálttá vált világszemlélet miatt a születések száma egyre erőteljesebben csökkent. A felosztó-kirovó rendszerű államilag garantált és az állami költségvetésbe külön fejezetként beépített felosztó-kirovó rendszerű kötelező társadalombiztosítás fedezete egyfelől egyre szűkült, másfelől az egyre jobban elidősödő társadalomban az egészségbiztosítási és a nyugdíjjáradék-szolgáltatások költségeinek növekedése egyre jobban terheli az államháztartást. Ezen a nyugat-európai államok túlnyomó többsége, a kötelező kétpilléres, egy alap-és egy kötelező kiegészítő biztosításon nyugvó rendszeren nem változtatva, akként segítettek és segítene, hogy a befizetendő járulékokat emelik, a szolgáltatásokat pedig csökkentik. Ezenkívül pedig egyes államok még bevezették az ún. „nulladik” pillért azok számára, akik az egyre növekvő munkanélküliség okán nem tudták befizetni a biztosítási szolgáltatások igénybevételére feljogosító járulékokat.¹ Ezenkívül pedig mind az alap-, mind pedig a kiegészítő biztosítás terén pontszám-nyilvántartás bevezetésével tovább növelték a felosztó-kirovó rendszerben a tőkefedezeti jelleget.²

A nyugat-európai rendszerhez viszonyítva a magyar rendszer – amelyet 1998-ig az 1975. évi egységes társadalombiztosítási kódex szabályozott – egy pilléren, de felosztó-kirovó alapon³, az IMF és a Nemzetközi Valutaalap erőteljes ráhatására több törvényre széttagolt.⁴ Ennek során a LVIV. tv-ben újonnan szabályozott egészségbiztosítást a régiek megfelelő egypilléres rendszerben hagyta, míg a nyugdíjbiztosítást kétpilléressé tette, ahol azonban csak az első pillér maradt meg közjogi jellegű államinak, míg a kiegészítő pillér kötelezően kiválasztandó magánnyugdíjpénztári rendszer a dél-amerikai rendszer adaptálásaként. Az akkori szociálliberális Horn-kormány ezt a rendszert szerette volna kialakítani az egészségbiztosítás területén is, azonban a nagyfokú társadalmi ellenállás⁵ miatt örült, hogy át tudta erőszakolni ezt a rendszert a nyugdíjbiztosítás terén. Az egészségbiztosítás ennél fogva továbbra is egypillérű maradt, lényegében a korábbi tartalommal. Az egészségbiztosítás megreformálását a dél-amerikai/amerikai–holland mintára egy pilléren továbbra is fenntartva, de zrt. formában teljesen magánosítva és üzleti vállalkozássá kísérelte meg átalakítani az ugyancsak szociálliberális Gyurcsány-kormány, amibe azonban a teljes társadalmi elutasítás következtében bele is bukott.⁶ Az öt követő, már csak szocialista Bajnai-kormány idejére viszont kiderült a magánnyugdíjpénztár labilis jellege, részben

a tőkeszegénység, részben a szakszerűtlen és visszás vagyonkezelés, valamint ügyvezetés fizetésképtelenné válása következtében. A Bajnai-kormány ezen a korábbi Gyurcsány-recept alapján úgy kívánt segíteni, hogy a magánnyugdíjpénztárak 2013-ra zrt.-kké történő átalakításáról fogadtatott el az akkori parlamenttel törvényt, amit a 2010. áprilisi választásokat követően megalakult új országgyűlés a kormány előterjesztésére hatályon kívül helyezett. Ezt követte az Orbán-kormány részéről a Horn-kormány által bevezetett nyugdíjrendszer radikális részbeni lebontása és átalakítása, amivel jómagam is részletesen foglalkoztam a Gazdaság és Jog c. folyóirat 2011. évi áprilisi számában Barta Judit mellett, aki ugyancsak e folyóiratnak ebben a számában elemzi az Orbán-kormány nyugdíjreformjának eddig lépéseit.⁷ Ugyanakkor a Polgári Szemle is nagy figyelmet szentelt már eddig is a nyugdíjreformnak, ami kitűnik a Botos házaspárnak a 2010. évi 4. számában megjelent írásából, valamint Menyhárt Szabolcsnak és Novoszáth Péternek a 2011. évi 1. számában közzétett tanulmányából.⁸

Az Orbán-kormány nyugdíjreformjának jelenlegi állása és továbbvitelének lehetséges iránya Selmeczi Gabriella, a Fidesz országgyűlési képviselője 2010. október 26-án benyújtotta a Parlamentben a magánnyugdíjpénztár intézményének módosítására vonatkozóan azt a törvényjavaslatot, melynek értelmében: 1. a magánnyugdíjpénztáraknak a tagoktól járó tagdíj 14 hónapon keresztül az állami nyugdíjbiztosítási intézethez kerül átirányításra; 2. azok, akik még a régi rendszer szerint teljes mértékben az állami nyugdíjrendszerben voltak biztosítva, de 1998 után önként átléptek a magánnyugdíjpénztárakba, ismét visszaléphetnek az állami nyugdíjrendszerbe; 3. azok pedig, akikre koruknál fogva kötelezővé vált a magánnyugdíjrendszerbe való belépés, dönthetnek arról, hogy továbbra is ott maradnak vagy teljes mértékben az államot választják.⁹ E javaslat alapján született meg a 2010. évi CLIV. tv. a nyugdíjreform és az adósságcsökkentő alapról és a szabad pénztárválasztás lebonyolításáról. E tv. értelmében az állami nyugdíjrendszerbe visszalépő pénztártag portfólióját képező eszközöket a Nyugdíjreform és Adósságcsökkentő Alapnak kell átadni, ami jogi személy, kezelője pedig az Államadósságkezelő Központ Zrt. (ÁKK). A magánnyugdíjpénztári tagoknak az állami nyugdíjrendszerbe történő át- és visszalépéséből származó pénzeszközöket a Nyugdíjbiztosítási Alap fejezetének és a központi költségvetésnek kell befizetni, amit az államadósság csökkentésére kell fordítani. E tv. 8. §-a értelmében az alap pénzforgalmi számláját az Államkincstár vezeti, pénzügyi eszközeinek nyilvántartása céljából pedig az ÁKK-nál értékpapír-letéti és értékpapírszámlát, valamint ügyfélszámlát vezet. A 10. § előírja, hogy az alap évente május 31-ig bezáróan köteles pénzügyi beszámolót készíteni az Országgyűlésnek, amit az Alap honlapján is a nyilvánosság számára közzé kell tenni. A honlapi közzétételnek tartalmaznia kell az alap vagyonának összetételét és értékét, az alapba történt befizetések összegét, valamint az államadósság csökkentésére fordított összeget. Az alap működését és gazdálkodását a Számvevőszék ellenőrzi. Az állami nyugdíjrendszerbe át- vagy visszalépő pénztártag megtakarítását a tag egyéni számlaegyenlegén kell nyilvántartani a 4. § (2). bek. szerinti kifizetésekkel csökkentve. Ennek figyelembevételével az át-, illetve a visszalépő az elszámolás fordulónapjára vonatkozó piaci értékelés szerint számított követelésének az értékét adja át az alapnak a befektetési eszközarány szerint. Az át-, illetve a visszalépés során azonban a tagnak nem a teljes követelése kerül az alap részére átadásra, a visszalépő tag ugyanis – miként ezt Barta Judit is hangsúlyozza – jogosult az ún. „hozamgarantált tőke” feletti összeg és a befizetett tagdíjkiegészítés felvételére. Az alap ugyanakkor a tag egyéni számlájának egyenlegét a hozamgarantált tőke mértékéig kiegészíti, ha a nyugdíj szolgáltatás megállapításakor nem éri el a hozamgarantált tőkéjének az összegét. Azok pedig, akik továbbra is a magánnyugdíjpénztárban maradnak, az így kiszámított követelésüket vagy felvehetik, vagy bennhagyhatják abban a magánnyugdíjpénztárban, amelynek tagjai, vagy pedig egy másik pénztárba vihetik át.

Megítélésem szerint a törvény megfelelően hangolta össze az állami és az át-, illetve a visszalépők, valamint a magánpénztárban maradók érdekeit, meghagyván ez utóbbi két körnek a megtakarításait. Ennek ellenére az MSZP ezt a törvényt a magánnyugdíjpénztárak államosításaként és tagjaik összegyűjtött vagyonának elorzásaként, kiegészítő nyugdíjalapjuk elvonásaként kommunikálja. A valóság ezzel szemben az, hogy 1987-ben a Horn-kormány volt az, amely a Nyugdíjügyi Tanács és a magyar társadalom széles körű tiltakozása ellenére a vállalkozói magánszférába vitte az állami nyugdíjbiztosítást, azzal reklámozva, hogy a magánnyugdíjpénztárak nemcsak élethosszig tartó nyugdíjat fizetnek, hanem a nyugdíj-megtakarítás összege örökölhető és a megtakarítás tagi viszonyt létesítve tovább is folytatható. Emiatt léptek sokan át az államiból a magánnyugdíjrendszerbe.¹⁰

... a közjogi jellegű állami nyugdíjrendszer a biztos, a magánjogi jellegű viszont a bizonytalan.

Az 1998-ban hatályba lépett társadalombiztosítási törvénycsomag értelmében azok, akik még a régi rendszer szerint mennek vagy mentek nyugdíjba, utolsó átlagkeresetüknek mintegy 75%-át kapják meg nyugdíjként. Azok, akik a régi rendszerből önként átléptek a magánnyugdíjpénztárba, az eredeti megoldás szerint az állami nyugdíjintézettől nyugdíjba vonulásukkor átlagkeresetüknek hozzávetőleg csak 60%-ához juthattak volna. Azok pedig, akik számára már kötelezővé vált a 2. pillért jelentő magánpénztárba való belépés, az 1. pillért jelentő állami nyugdíjból utolsó átlagkeresetük kevesebb mint 50%-át kaphatták volna meg. Ennélfogva azok, akik önként átléptek az állami nyugdíjból a magánnyugdíjpénztárba és nem használták ki az első Orbán-kormány által biztosított visszalépési lehetőséget, és mostanában mentek vagy mennek nyugdíjba, a gazdasági válság hatására a magánnyugdíjpénztárból nem, vagy csak csökkentett mértékben kapták meg kiegészítő járandóságukat, míg a 60%-os alapnyugdíjukat az államiból teljes egészében megkapták. Ebből is látható, hogy a közjogi jellegű állami nyugdíjrendszer a biztos, magánjogi jellegű viszont bizonytalan. A magánnyugdíjrendszer bizonytalanságának oka nálunk Magyarországon elsősorban az 1990-es évek privatizációiban rejlik, aminek következtében lehetetlenné vált, hogy a magánnyugdíjpénztárak megkaphassák az 1948–49. évi államosítások során a korábbi nyugdíjpénztáraktól elvett ingatlanvagyonokat. Ezért – miként ezt a Botos házaspár kimutatta – a magánnyugdíjpénztárak fenntartását és működését az 1998. évi megalakításuktól kezdve az állami költségvetés fedezte.¹¹ A PSZÁF kimutatása szerint – miként ezt Barta Judit is közli – mintegy 200 ezer milliárd forintot emésztett fel a költségvetésből a magánpénztárak működésének eddigi finanszírozása. A maguk erejéből a magánnyugdíjpénztárak működésképtelenek lettek volna, egészen a mai napig bezáróan. Mindezt figyelembe véve helytállóan mutatta ki ugyancsak a fenti írásában Barta Judit, hogy semmi realitása sincs annak, hogy a magánnyugdíjpénztárak tagjai után annyi tőke gyűljön össze, amely biztosítaná azt, hogy haláluk után annyi összeg lenne a számlájukon, amelyet egy vagy több örökösük megörökölhetne.¹²

Ezen a helyzeten a Bajnai-kormány további magánosítással akart „segíteni”, zártkörű részvénytársaságokká (zrt.) alakítva a magánnyugdíjpénztárakat. Ha azonban ez megvalósult volna, a biztosítottak tagsági viszonyukat elvesztve, teljesen „ügyfélé” váltak volna és összegyűjtött nyugdíjalapjuk a zártkörű vezetés praktikáinak lett volna kiszolgáltatva. Bajnaiék ui. azt próbálták meg a nyugdíjbiztosítással, amit Gyurcsányéknak nem sikerült elérni az egészségbiztosítással. Ha Bajnaiéknak sikerült volna a nyugdíjbiztosítás zrt.-esítése, a következő lépés az egészségbiztosításnál is ennek a kialakítása lett volna. A két biztosítási formának az ilyenekénti összezárásában ui. hatalmas üzlet rejlik. A viszonylagosan egészséges aktív kort követően a munkáltatói kizsigelés és munkahelyi stresszhatások miatt

az átlagosnál gyorsabb egészségi összeroppanás és elhalálozás következik be. Ezáltal mind az egészségbiztosítási szolgáltatások, mind a nyugdíjfolyósítások ideje lerövidül, az aktív életút alatt fizetett járulékok pedig a biztosítóknál maradnak. Ebben rejlik az állami biztosítás magánosításához fűződő érdek.

A kontinentális nyugat-európai országokban a nyugdíjbiztosítás, de ugyanígy – Hollandia kivételével – az egészségbiztosítás is egy kötelező alap-és egy ugyanilyen kiegészítő pilléren nyugszik, mégpedig olyan önkormányzati alapon, amelyben paritásos képvisellel rendelkezik az intézményt fenntartó államon kívül a szakszervezeti és a munkáltatói érdekképviselő, valamint a biztosított tagság. Az 1. pillér tartalmazza a kötelező állami nyugdíjpénztáron belüli alaptbiztosítást, míg a kötelező kiegészítő 2. pillérenél választási lehetőség áll fenn az üzleti biztosítás, a szakmai, valamint az állami területi pénztárak között. Ezekben az államokban a nyugdíjak értékállandóságát és kifizetését az állam garantálja.¹³ Nem is jut eszükbe a rendszer magánosítása. Ezzel szemben – miként ezt Barta Judit említett tanulmánya részletes közgazdasági elemzéseket citálva kimutatta, a nyugdíjak értékállandóságát a magán-nyugdíjpénztári rendszer egyáltalán nem biztosította volna. Ehhez még hozzá kell tenni azt is, hogy időközben kiderült, hogy a korábbi szociálliberális rezsim holdudvara kapta meg a pénztárak vezető tisztség-és tisztviselői pozícióit, akik a tagok befizetéseiből összegyűlt és nyugdíjjáradék fizetésre még alkalmatlan tökemennyiséget tőzsdén kockáztatták és költséges áltanulmányutakkal apasztották, aminek lezáró akkordja a pénztártagoknak a magánnyugdíjrendszerben megtartására irányuló közel kétmilliárd összegű kampány költségeinek szintén a tagi befizetésekből történt rendezése volt.¹⁴

Mindebből egyértelműen az tűnik ki, hogy a magán-nyugdíjpénztári rendszerben azáltal, hogy sem az állam, sem a szociális partnerek (szakszervezetek és a munkáltatói érdekvédelmi szervezetek) annak működtetésében, vezetésében nem vesznek részt, csupán felügyeleti ellenőrzést gyakorolnak időszakosan felettük, nagy a vezetők visszaélési lehetősége. Hiába állított fel 1997-ben a LXXXII. tv. különböző kogens előírásokat (kautélákat) a magánnyugdíjpénztárak törvényes és tagérdekeltségű működésének a biztosítására, és tette lehetővé a tagok részére a működésbe való betekintést, a laikus tagság ezzel élni nem tudott. Így a kautélák kijátszásának a lehetősége korlátlanul bizonyult. Mindezt figyelembe véve, a kormánynak az a koncepciója, amelyet a parlament törvényerőre emelt, és amely arról szól, hogy az állami nyugdíjba visszairányítsa a pénztártagokat, részükre erre szabad választást és szuverén döntést biztosítva, helyes lépés volt.

A jelenlegi joghelyzet tehát az, hogy Magyarországon párhuzamosan egymás mellett működő két egypillérű kötelező nyugdíjrendszer van. Egy állami és egy magán. Az állami nyugdíjrendszerben lévők, valamint az oda belépők és visszalépők a többszörösen módosított 1997. évi LXXXI. tv. alapján kapnak nyugdíjba vonulásuk után életük végéig szóló nyugdíjjáradékot, a magánnyugdíjpénztárból átlépők, valamint visszalépők részére pedig egyéni számlán kell áthozott reálhozamukat kamatozásukkal együtt nyilvántartani. A befizetések egyéni számlás rendszerét azonban indokolt lenne valamennyi állami nyugdíjrendszerben részt vevőre kiterjeszteni, már csak azért is, mert jelenleg az állami nyugdíjrendszer nem a nyugat-európai állami, szakszervezeti és munkáltatói érdekvédelmi szervezeti, valamint a biztosítottak tagi részvételével történő multipartit önkormányzat mellett, relatíve külön állva, hanem az állami költségvetésbe teljesen beépítve működik. Ennélfogva az állami nyugdíjrendszerben lévő biztosítottak nem tudják követni befizetéseik sorsát. Az, hogy ezt az állam a magánnyugdíjpénztárból átlépők és visszalépők részére az egyéni számlavezetéssel biztosítja, azért korrekt, mert a nyugdíjpénztárakba vitt és az államiba átkerülők megtakarításait a Medgyessy–Gyurcsány-kormány által felnövelt

államadósság csökkentésére használja fel. Emellett azonban az egyéni számlán történő nyilvántartás mindenkire történő kiterjesztését igényelné a 2003. évi CXXV. tv.-be foglalt egyenlő bánásmód elve, távlatilag pedig az is, hogy a svéd nyugdíjrendszerhez hasonlóan indokolt lenne azok részére bevezetni a „nulladik” pillért, akik az önhibájukon kívül beállott tartós vagy többszörösen ismétlődött munkanélkülivé válásuk miatt nem voltak képesek az időközben a duplájára felemelt 20 munkaévet megszerezni. Az ő részükre ugyanis méltányos lenne az egyéni számlán történt befizetések arányában résznyugdíjat biztosítani. Itt azonban megjegyezném, hogy Barta Judittal ellentétben én nem látom alapjogsértőnek azt, hogy azok a magánnyugdíjrendszerben maradók, akik nem léptek vissza vagy át az állami nyugdíjrendszerbe, és 2011 végéig nem szerezték meg a nyugdíjjogosultsághoz szükséges 20, vagy a résznyugdíjhoz szükséges 15 év szolgálati időt, az állami nyugdíjból befizetések után semmilyen arányban sem részesülhetnek.¹⁵ Ha kaphatnának, az indokolatlan pozitív diszkrimináció lenne a részükre, mivel az állami nyugdíjpénztári tag sem kaphat járulékbefizetései alapján semmilyen járadékot, aki az állami nyugdíjról szóló 1997. évi LXXXI. tv.-ben előírt feltételek előtt hal meg. Rokkantság esetére pedig a magánnyugdíjpénztár nem biztosított eddig és valószínűleg ezután sem fog biztosítani nyugdíjat.

... egy fél év után ismét indokolt lenne megnyitni ... a visszalépés lehetőségét.

A nyugdíjbefizetéseknek az államadósság csökkentésére történő felhasználásával függ össze az is, hogy a munkáltatók továbbra is kötelesek befizetni a nyugdíjjáruléknak azt a részét, amelyet a Nyugdíjtörvény alapján eddig is részükről a munkavállalók után fizetniük kellett. Tekintettel azonban arra, hogy az állam a magánnyugdíjpénztárban maradók részére semmiféle nyugdíjat nem biztosít, a munkáltatókat a magánpénztárakban maradók után továbbra is járulékfizetésre kötelezni, alaptalan gazdagodásnak minősíthető. Közgazdaságilag azonban enyhíti ezt a jogi minősítést, hogy a munkáltatók mentesültek a korábbi magánnyugdíjpénztári hozzájárulásaik alól. Jogilag azonban mégis akkor lenne teljesen korrekt a munkáltatókat továbbra is terhelő ilyen befizetés, ha az állam hosszú lejáratú kötvények útján szavatolná a munkáltatók vagy ágazati képviselőik részére e befizetések részletekben történő visszafizetését. Az ugyanis nem vitatható, hogy most az államnak e befizetésekre is az államadósság csökkentése érdekében szüksége van. Ugyanakkor abból kifolyólag, hogy azok, akik nem tértek vissza 2011. január 31-ig az állami nyugdíjrendszerbe, méltányossági okból egy fél év után ismét indokolt lenne megnyitni egy rövid határidő biztosításával a visszalépés lehetőségét. A vissza nem térők esetében pedig szociális szempontok alapján helyes lenne mintegy „gratis”-ként a már említett „nulladik” pillér bevezetésével lehetővé tenni, hogy minden olyanhoz hasonlóan, aki nem érte el a résznyugdíjhoz szükséges feltételeket, az állami nyugdíjrendszerbe történt befizetések arányában csökkentett összegű nyugdíjat kaphassanak.¹⁶

A magánnyugdíjpénztárak ugyanakkor a már említett négyoldalú önkormányzati képvisellel – aszerint, hogy hol alakulnak vagy hol alakultak – átalakíthatók lennének a nyugat-európai modell szerinti üzemi, szakmai és területi pénztárakká. Hogy a kormány ezt az utat fogja-e követni, még nem lehet látni. Csak az látható, hogy az új polgári kormány az első lépést megtette a nyugdíjak értékállandóságának biztosítására, kombinálva az adósságcsökkentésnek a lehetőségével. Ha azonban a kormánynak sikerül az általa elképzelt módon a magánnyugdíjrendszerből visszahozott pénzekkel az államadósságot csökkenteni, és erre minden esélye megvan, az államháztartás és a költségvetés megszilárdulását követően gondolkozni lehetne azon, hogy a Nyugat-Európában kialakított, a kontinentális jogrendszerekben önkormányzati alapon működő nyugdíjrendszerek valamelyike irányában kerüljön továbbfejlesztésre a kormány által eddig kiépített reform.

Ennek egyik módja lehetne az Egyesült Királyságban kialakított nyugdíjrendszer, amelynek értelmében mind a magán-munkavállalók, mind az önfoglalkoztatók és az önálló vállalkozók kötelező alapbiztosításban részesülnek járulékbefizetéseik alapján az államtól. Ezenkívül a munkáltató kiegészítő üzemi biztosítást is köteles lehetővé tenni munkavállalói járulékbefizetés-kiegészítéssel. Ugyanakkor arra is lehetőség van, hogy bárki az állami kötelező alapbiztosításon kívül állami kiegészítő biztosítást kössön, ha pedig a kiegészítő biztosítása az üzemiben van, akkor onnan járulékkülönbözet visszamenőleges befizetésével egy „contracting out”-tal átmeheessen az állami kiegészítő nyugdíjbiztosításba.¹⁷ A másik ajánlható megoldás a kontinentális nyugat-európai rendszereknek a szintén már említett négyoldalú (multi-, illetve quatripartit) önkormányzaton alapuló kötelező két, egy alap-és egy kiegészítő pilléren nyugvó rendszere. Ennél a rendszernél a kötelező első pillér a már említett összetételű felügyelő-vagy igazgatótanáccsal működő állami pénztár, amire kiegészítő második pilléreként választható módon az üzemi pénztár, a szakmai pénztár, valamint a területi állami pénztár épül. A négyoldalú önkormányzati részvétellel működő nemzeti (állami vagy központi) nyugdíjintézet területi pénztárai ugyancsak hasonló önkormányzattal működnek, ami jellemző az üzemi és a szakmai pénztárakra is. Annak érdekében, hogy a tagi megtakarítások és ezen keresztül a kiegészítő nyugdíjak biztosítva legyenek, az üzemi nyugdíjpénztárak függetlenek az üzemtől, illetve a munkahelyet megtestesítő cégtől. Ezenkívül pedig mind az üzemi, mind a szakmai pénztárak kötelező módon tagjai egy olyan garanciaalaprak, amelyet a pénztárszövetség kezel, és amely adott esetben ki tudja segíteni a szorult helyzetbe került pénztárt az esedékes járadékfizetési kötelezettsége során.¹⁸ Ez egyébként egy általános pénzügyi elv, amelyet a magyar magánnyugdíjpénztárakról szóló 1998. évi LXXXIII. tv. is tartalmaz. Mindezek következtében még az elején – illetve ha az EU és az IMF hozzájárult volna, hogy az államháztartási hiányból figyelmen kívül lehessen hagyni a nyugdíjpénztárak fenntartásából beállott, Barta Judit által is részletesen bemutatott nagyfokú államháztartási hiányt¹⁹ – meg lett volna a lehetőség arra, hogy az országra kényszerített drasztikus reform helyett a nyugdíjpénztárakat fájdalommentesen át lehetett volna alakítani üzemi, szakmai vagy területi kiegészítő pénztárakká az alapítás jellegétől függően. Csupán a pénztárvezetést kellett volna átalakítani a már említett négytényezős önkormányzati kiegészítő pénztárrá, hozzákapcsolva az állami nyugdíjintézethez. Ez viszont megkövetelte volna, hogy az állami nyugdíjrendszer is ilyen négyoldalú önkormányzati rendszer szerint működővé alakuljon át.

1993-ban az Antall-kormány – mint mondta – német mintára kialakította a kötelező társadalombiztosítás önkormányzati rendszerét nemcsak a nyugdíj-, hanem az egészségbiztosítás területén is. Ez azonban csak félig sikerült, mivel kihagyta belőle az államot, ami valamennyi nyugat-európai társadalombiztosítási önkormányzati rendszernek alkotótényezője. Ennélfogva az önkormányzati rendszer két prominens résztvevője, a szakszervezeti és a munkáltatói érdek-képviselői oldal a laikus pénztártagok passzivitása mellett a Horn-kormány időszakában elherdálva a pénztárak vagyont, mind a két biztosítási rendszernél horribilis hiányt idézett elő. Emiatt az 1988-ban a Horn-kormányt felváltó első Orbán-kormány egyik első intézkedéseként indokolt módon számolta fel mind a két területen a társadalombiztosítási önkormányzatot. Akkor meg lett volna a lehetőség, hogy az állam becsatolásával a kormány egy új társadalombiztosítási önkormányzati rendszert német vagy más tagállami mintára kiépítsen.²⁰ Ehelyett azonban a társadalombiztosítást, mind a nyugdíjintézet, mind pedig az egészségügyi pénztár gazdálkodását és működését a pénzügyminisztérium, illetve az APEH felügyelete alá helyezte. Lényegében hasonlóan járt el a második Orbánkormány is. Most azonban ez szükségszerűvé vált. Ahogy az ország anyagi helyzete stabilizálódik, indokolt lenne gondolkodni azon, hogy négyoldalú

önkormányzati működéssel a most egypillérű központosított felosztó-kirovó jellegű állami nyugdíjrendszer mellé egy fokozatosan és részben tökefedezetivé váló kiegészítő jellegű második pillér is kiépülhessen. A nyugat-európai államokban a 2. világháborút követően épült ki a kötelező társadalombiztosításnak ez a kétpillérű rendszere, mivel a tökefedezeti jelleggel működő társadalombiztosítás vagyona a háború során túlnyomó mértékben megsemmisült. A megmaradtra épült rá a részben felosztó-kirovó, részben tökefedezeti jellegű második pillérű vegyes rendszer. A második Orbán-kormány is romokat vett át elődeitől. E romok eltakarítása után – miként ez Nyugat-Európa államaiban is történt – szóba jöhet egy hozzájuk hasonló nyugdíj-, sőt egészségbiztosítási rendszer felépítése. A nyugat-európai négyoldalú önkormányzati részvétellel működő, két pilléren nyugvó társadalombiztosítási rendszer ugyanis a koordinációs rendelethez való alkalmazkodás szempontjából is előnyös lehet, már csak azért is, mert a közép-európai szomszédos államok – Csehország, Szlovákia és Lengyelország is – egyre kevesebb pénzzel kívánnak hozzájárulni az IMF és a Világbank részéről rájuk erőltetett magán-nyugdíjbiztosítási rendszer fenntartásához.

... az az özvegy is kaphat özvegyi nyugdíjat, akinek saját jövedelme vagy nyugdíja is van. Ezzel kapcsolatosan szükséges szólni arról is, hogy nálunk a magánnyugdíjpénztári rendszert kötelező kiegészítő pillérként fenntartani szándékozó neoliberais irányzat felvetette, hogy az 1997. évi LXXXI. tv. 20. §-a értelmében azoknak, akik 1998 után önként léptek át a magánnyugdíjpénztárba, a 40 éves szolgálat után járó teljes nyugdíjuk az utolsó átlagkeresetüknek csak a 66%-a, azoké pedig, akiknek kötelezővé vált 1998-at követően a magánnyugdíjpénztárt kiegészítő nyugdíjként választani, az állami nyugdíjrendszerbe történő visszalépésükkel nyugdíjuk az állami nyugdíjrendszerben csak az utolsó átlagkeresetük 48,80%-a lesz. A régi, egypilléres rendszer szerint nyugdíjba vonulók 80% átlagkereset szerint járó nyugdíjat az 1988. évi jogalkotás a kiegészítő kötelező magánnyugdíj bevezetése miatt csökkentette. Ennek kötelező kiegészítő jellegének megszűnésével viszont elmarad a kiegészítő járadékszolgáltatás. Ez a probléma valós, amit a kormánynak mindenképpen meg kell oldania oly módon, hogy a jövő generáció számára is biztosítsa, a jelenlegi nyugdíjasok nyugdíjához hasonlóan, nyugdíjként átlagkeresetük 80 vagy legalább 70%-át. Az Európai Unió régi tagállamai ugyanis a kötelező alap-nyugdíjbiztosításban az utolsó átlagkereset 50%-át, míg az ugyancsak kötelező kiegészítőben a 20–25%-át adják. Ezt meg lehet oldani a kontinentális nyugat-európai államok itt bemutatott két pilléren nyugvó, egy kötelező alap- és egy kötelező kiegészítő biztosítás rendszerének az átültetésével. Ez viszont kombinálható volna a Botos házaspárnak a németektől átvett munkaévek pontrendszer szerint történő nyilvántartásával, ami a nyugdíjnak ezt a mértékét növelhetné plusz szolgálati évek alapján járó pontokkal, ugyanakkor kevés szolgálati év esetén csökkenthetné is abban az esetben, ha a nyugdíjba készülők nem állna rendelkezésre a teljes nyugdíjhoz szükséges pontszám.²¹ Távlatilag azonban ekkor is helyes lenne egy meghatározott minimális pontszám elérése esetén, a bevezetni javasolt „nulladik” pillérrel, egy kis összegű nyugdíjjal a szociális segélyt kiegészíteni.²²

A nyugdíjreform következetes végigvitele során nem szabad megfélemlíteni a rokkantsági nyugdíjról sem. A jog-összehasonlító vizsgálatok azt mutatják, hogy több nyugat-európai állam a kiegészítő pillért a rokkantnyugdíjra nem terjeszti ki. Ennek oka, hogy több helyen, mindenekelőtt a skandináv államokban a kiegészítő biztosítás túlnyomóan tökefedezeti jellegű.²³ Hasonlóan járt el a Horn-féle nyugdíjreform is. A magánnyugdíjpénztárak ugyanis nem fizettek kiegészítő rokkantnyugdíjat. Következésképpen a nyugdíjreform nyugat-európai minta szerinti végigvitele esetén is mentesülhet a magyar állam kiegészítő rokkantnyugdíj fizetése alól. Ha viszont az ország gazdasági helyzete stabilizálódik, távlati célkitűzésként lehet gondolkozni majd a rokkantnyugdíjknál is a kiegészítő pillér bevezetéséről.

Ami a hozzátartozói nyugellátásokat illeti, az özvegyi nyugdíj okozhat problémát. A Horn-féle nyugdíjreform ugyanis bevezette, hogy az az özvegy is kaphat özvegyi nyugdíjat, akinek saját jövedelme vagy nyugdíja is van. A nyugat-európai özvegyi nyugdíjak esetében ez elképzelhetetlen. Alapelv ugyanis minden nyugat-európai állami társadalombiztosítási rendszernél a kumuláció tilalma. Ebből adódóan az ilyen özvegy választhat a saját vagy a házastársa nyugdíja között. Ezt figyelembe véve vissza kellene térni e vonatkozásban a nyugat-európai rendszerrel egyező korábbi magyar szabályozáshoz. Ugyanakkor viszont a többi nyugat-európai államhoz hasonlóan indokolt lenne lejjebb vinni az állandó özvegyi nyugdíjra feljogosító korhatárt.²³ Ezenkívül pedig a szülési kedv élénkítése érdekében is indokolt lenne ugyancsak a nyugat-európai joghoz hasonlóan az ideiglenes özvegyi nyugdíjat is egy gyerek esetében is már megadni.²⁴ Nálunk ugyanis a Horn-reform óta csak két kiskorú esetében jár az ideiglenes özvegyi nyugdíj.

Nem volna teljes a kép, ha nem utalnánk és nem reflektálnánk Menyhárt Szabolcsnak a Polgári Szemle 2011/1. számában megjelent, a fentiekben már többször hivatkozott nyugdíjreform-konceptiójára. Menyhárt Augusztinovics Máriával egyezően szükségesnek tartja a járadékmegállapítás átláthatóvá tételét.²⁵ Ezt magunk is lényegesnek tartjuk. Többek között ezért is foglalunk állást a társadalombiztosítási önkormányzat állami részvétellel történő visszaállítása mellett. Menyhárt viszont a tb-i önkormányzatot annak sikertelen hazai kipróbálása miatt elutasítja, és helyette egy, kizárólag a törvénynek alárendelt Társadalombiztosítási Tanács irányítása alá helyezné a tb irányítását. Ebben az esetben az államnak nem lenne módja arra, hogy közvetlenül generációkon belüli jövedelemátcsoportosításokat hajtson végre.²⁶ Ebben a szerzőnek teljesen igaza van. Ugyanakkor egy ilyen tanács létrehozása is valamilyen önkormányzatiságot jelentene, amely azonban szükségszerűen nemcsak az állammal, hanem a biztosítottakkal és a szociális partnerekkel szemben autonómmá válhatna. Ez viszont önjáróvá tehetné a tanácsot, és ez már problémát jelenthet. Ami viszont magát a rendszert illeti, hozzám hasonlóan szükségesnek tartja a kiegészítő biztosítás lehetőségének a megteremtését, mégpedig az osztrák rendszer szerint.²⁷ Ez pedig egyezik az általunk javasolt reformmegoldással. Eltérés csupán annyiban van, hogy ő a rendszert elmozdítaná „a szolgálati évek alapján működő nyugdíjformuláról a járulékfizetésen alapuló nyugdíj-megállapítás felé” és így „kisebb súllyal esne latba a járuléklafon intézménye”. A járuléklafont ugyanis nem tartja igazságosnak.²⁸ Szerintünk viszont itt semmiféle igazságtalanság nem áll fenn, tekintettel arra, hogy a járadéklafonnal arányosan járulékfizetési plafon is fennáll, és mind a kettő a kötelező egészségbiztosításnál is fennáll. A szerzőnek viszont az a javaslata, hogy „dokumentálni kellene a biztosítottak által fizetett járulékmértékét”²⁹, egyezik az általunk is vallott pontrendszer-nyilvántartással.

Az egészségbiztosítás reformjának kérdései

Az egészségbiztosítás – mint már ezt jeleztük – Magyarországon továbbra is egy pilléren nyugvó felosztó-kirovó jellegű, teljesen állami biztosítás. A megelőző, gyógyító és térítéses gyógyszer-és gyógyászati eszköz(protézis)-szolgáltatás tekintetében nem történt különösebb változás. E téren a törvényben megállapított szolgáltatások megfelelőnek mondhatók. A pénzbeli szolgáltatásoknál a betegségi segélynek a korábbihoz viszonyított 10%-os csökkentése azonban már problematikus lehet, ami nagyobb család esetében megélhetési gondokat idézhet elő. A korábbi Bajnai-kormány részéről végrehajtott csökkentést az Orbán-kormány további csökkentéssel kívánja megfejteni, kiindulva abból a megfontolásból, hogy így lehetne a táppénzzel kapcsolatos visszaéléseket csökkenteni. Az tény, hogy a betegállományba történő menettel és a táppénzes állományba vétellel kapcsolatosan sok a visszaélés. Számtalan esetben ugyanis előfordul, hogy egyesek abból a célból vetetik

magukat betegállományba, hogy másutt ezalatt az idő alatt dolgozhassanak és többletkeresethez juthassanak. Ez azonban mind a betegállományba kiírtaknak, mind pedig a betegállományba kiíró orvosoknak a hatékony ellenőrzésével megelőzhető. Akár a táppénz összegének további csökkentése, akár a táppénzes állományba vétel idejének a lerövidítése további egészségromlással járhat a részbeni gyógyulással történő munkába állás miatt. Azt is figyelembe kellene venni, hogy ma a multinacionális vállalatoknál dolgozók még komolyabb betegség esetén sem merik kiírni magukat, mert félnek az elbocsátástól.

Mindezt figyelembe véve, a betegségi segély maximális időtartamának rövidítését és összegének további csökkentését nem tartom helyesnek. Ha a kormányzat mégis ilyen irányban dönt, akkor viszont szükségesnek látnám, hogy az olyan családoknál, ahol csak egy kereső van, és ő a keresőképtelenné vált személy, valamint ahol egy vagy több eltartásra szoruló kiskorú gyermek él, ott a gyermekek számától függően emelkedjen legalább a korábbi szintig a családi pótlék összege. Ha pedig a kormány továbbra is eltökélt a táppénz összegének újabb csökkentése irányában, azt társadalmi feszültség előidézése nélkül csak úgy tehetné meg bizonyossággal, ha bevezetné az egészségbiztosítás területén is a két pilléren nyugvó, azaz egy alap-és egy kiegészítő biztosítási rendszert hasonló módon, miként ezt a nyugdíjbiztosításnál kifejtettem. A nyugat-európai egészségbiztosítási rendszerek többsége is ilyen jellegű.³⁰ Ezen csak a holland egészségbiztosítási rendszer változtatott csupán a kötelező magán-egészségbiztosításnak mind az állam, mind a biztosítottak kárára történt bevezetésével.³¹ Ebben az esetben a megemelt összegű táppénz és a már említett többlet-egészségügyi szolgáltatások is a részben tökefedezeten nyugvó kiegészítő egészségbiztosítás alapján járnának. Ami viszont a terhességi és gyermekágyi segély összegét és időtartamát illeti, továbbra sem szabadna csökkenteni, mert ez a születések számának csökkenését idézné elő. Ezt azonban a kormány minden bizonnyal nem is tervezi, amire utal az is, hogy a gyesnek a Bajnai-kormány által két évre lerövidített időtartamát visszaállította a korábbi három évre.

Ha az egészségbiztosítás reformja során a két pilléren nyugvó kötelező biztosítás kialakításra kerülne, helyes volna itt is kialakítani ugyancsak a nyugdíjbiztosításnál már kifejtett több pilléren nyugvó egészségbiztosítási önkormányzatot, ahol – szintén a nyugat-európai államokhoz hasonlóan – a résztvevők az államon kívül a szociális partnerek, valamint a biztosítottak lennének.

Az üzemi baleset-és foglalkozásmegebetegedés-biztosítás reformjának kérdései

Az címben megjelölt, egyszerűen csak balesetbiztosításnak nevezett intézmény kettős természetű. Első szakasza betegbiztosítás, második szakasza pedig nyugdíjbiztosítás. A kettő között német mintára Magyarországon is beiktatódott – helyesen – a rehabilitációs időszak, amely megkísérli a keresőképtelenné vált, balesetet vagy foglalkozási betegséget szenvedett munkaerőt a munka világába visszavezetni. Itt azonban további két területen kellene radikális reformot bevezetni, illetve a jelenlegi helyzeten változtatni. Az egyik: Magyarországon nincs elkülönítve a balesetbiztosítási járulékfizetés a többi kötelező biztosítási járulékfizetéstől. Magyarországon ugyanis – ellentétben a nyugat-európai államokkal – az üzemi balesetbiztosítás költségeit nagyobb részben a munkáltatók, kisebb részben a munkavállalók által fizetett egészségbiztosítási és nyugdíjjárulékból van beépítve. Ezzel szemben valamennyi nyugat-európai államban abból a helyes elvi megfontolásból kiindulva, hogy az üzem működtetése a munkáltató üzembirtokos kockázata, az üzemi balesetért pedig objektív felelősség terheli, az üzemi balesetbiztosítási járulékot teljes egészében egyedül a munkáltató fizeti. Az üzemi balesetbiztosítás szervezete kétféle: a nyugat-európai országok többségében a magyar rendszerhez hasonlóan megoszlik az egészségbiztosítás és a nyugdíjbiztosítás között, de a balesetbiztosítási járulékot az általános kötelező egészségbiztosítástól és

nyugdíjbiztosítástól elkülönítve csak a munkáltató viseli. Ha pedig az üzemi balesetet, foglalkozási betegséget elszenvedett munkavállaló nem épül fel, és üzemi baleseti nyugdíjas állományba kerül, az egészségbiztosító és a nyugdíjbiztosító elszámol egymással.³² Ez nálunk is így van, azonban a különbség az, hogy az elszámolás tárgya csak az elkülönített balesetbiztosítási alap, nem pedig az egész társadalombiztosítási alap. Át lehetne alakítani a magyar rendszert ennek megfelelően is azzal, hogy itt is automatikusan működne az egészségbiztosítási és a nyugdíjbiztosítási önkormányzat.

... az üzemi balesetbiztosítási járulékot teljes egészében egyedül a munkáltató fizeti. Ennél a rendszernél még átláthatóbb a svájci, ahol külön egészségbiztosítási intézet (Schweizerische Gesundheitversicherungsanstalt) foglalkozik az egészségbiztosítással, úgyszintén külön biztosítóintézet a nyugdíjbiztosítással (Schw. Pensionsversicherungsanstalt), a balesetbiztosítás pedig a Schweizerische Unfallversicherungsanstalthoz tartozik. Az első két biztosítóintézethez a munkáltatók és a munkavállalók fele-fele arányban fizetik be a járulékot, míg a harmadikba csak a munkáltató.³³ A járulékokat, ugyanúgy, mint a szolgáltatásokat, a törvény mind a három biztosításnál fix összegben állapítja meg. Ez is egy megoldás lehet a magyar balesetbiztosítás átalakítására. Ez esetben az Országos Egészségbiztosítási Pénztár és a megyei pénztárak, valamint az Országos Nyugdíjintézet és megyei pénztárak mellé egy hasonló balesetbiztosítási szervezetet kellene kialakítani, amely azonban jelentős költségkihatásokkal járna, amit az ország a jelenlegi gazdasági helyzetben valószínűleg nem engedhetne meg. A német megoldás viszont figyelemre méltó lehet.

Az eddigieknél jóval szélesebb önkormányzaton, mégpedig szövetségi önkormányzati alapon nyugszik Németországban és Luxemburgban az üzemi balesetbiztosítás. E két országban ugyanis olyan szakmai szövetségek (Berufengenossenschaftok) és azok országos szövetségei tartják fenn az üzemi balesetbiztosítást, amelyeknek a maga szakmája szerint automatikusan tagja minden cégtulajdonos, azaz munkáltató. A szakmai szövetségi tagok tagdíjat fizetnek, amely tagdíjnak az Unfallversicherungsgesetz (balesetbiztosítást törvény) által megállapított alsó és felső határai között a szakmai szövetségeket átfogó országos szakmai szövetségek állapítják meg önkormányzati alapon minden évben a tagdíjak összegét. Ha sok volt az előző évi baleset, a tagdíj az alsó és felső kereteken belül növekedhet, ha viszont kevés baleset volt, csökkenhet.³⁴ Ez a megoldás a balesetek megelőzésére jelentős motiváló erőt jelent. Ezért ennek a megoldásnak az átvételét látnám Magyarország számára a legmegfelelőbbnek.

A járulékfizetés reformjának problémája

Az eddigiekből már kitűnt, hogy a magyar járulékfizetés is megreformálásra szorulna. Az egyikről az előző alcímben már szóltunk. Abból leszűrve, mindenképpen helyes lenne az üzemi balesetbiztosítási járulékot a másik kettőtől teljesen elkülöníteni oly módon, hogy azt csak a munkáltatók fizessék. Ezenkívül helyes lenne, ha mind a nyugdíjbiztosítási járulék, mind az egészségbiztosítási járulékfizetés terhe a nyugateurópai államok többségéhez igazodva feles arányban terhelné a munkáltatókat és a munkavállalókat. Ez lehet, hogy közvetlen formában a munkavállalókat sérti és számukra megterhelő, ugyanakkor azonban közvetve az ő érdekeiket is védené, tekintettel arra, hogy ily módon a munkáltatók is nagyobb kedvvel foglalkoztatnák a munkaképes lakosságot törvényes keretek között, nem pedig társadalombiztosítás nélkül feketén.

¹ Edward Palmer: Framework and insurance. Working Papers in Social Insurance, 2000/1., (német ford.: Die schwedisch pensionsmodell); Risks försakerings Verket. The National Social Insurance Board. 2000, 6. o.; Magyar nyelvű feldolgozását Menyhárt Szabolcs adja.

Menyhárt Szabolcs: Az öregségi biztosítás rendszere. Phd-ért., Miskolc, 2007, 201–211. o.

² Menyhárt, uo.; Fabók András–Prugberger Tamás: Társadalombiztosítási jog. Szent István Társulat, Budapest, 2009, 191. o.

³ Pongrácz Aladár–Prugberger Tamás: Magyar és európai összehasonlító társadalombiztosítási jog. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1998, 125–139. o.

⁴ 1997. évi LXXX. tv. a tb-ellátásról és a magánnyugdíjra jogosultakról, valamint a szolgáltatások fedezetéről; LXXXI. tv. a tb nyugdíjról; LXXXII. tv. a magánnyugdíjról; LXXXIII. a kötelező egészségbiztosításról.

⁵ Pongrácz–Prugberger, i. m. 140–170. o.

⁶ Prugberger Tamás: Egészségbiztosítási reform és alkotmányosság. In: Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Iuridica et Politica. Tomus XXVI./2. University Press, Miskolc, 2008, 415–417. o.

⁷ Prugberger Tamás: A magyar kötelező nyugdíjbiztosítási rendszer reformfolyamata a nyugateurópai rendszerek tükrében; Barta Judit: Visszatérés az egypilléres kötelező nyugdíjrendszerhez (a 2010. december 13-án elfogadott törvénycsomag értékelése). Mindkettő a Gazdaság és Jog 2011/3. számában.

⁸ Botos Katalin–Botos József: A reform reformja. Polgári Szemle, 2010/5.; Uő: A kötelező nyugdíjrendszer egy lehetséges megoldása, pontrendszer és demográfia. Megjelenés alatt a Pénzügyi Szemle, 2010/6. számában; Menyhárt Szabolcs: Merre tovább magyar nyugdíjrendszer? Polgári Szemle, 2011/1., 13. o.; Novoszáth Péter: A társadalombiztosítás privatizációjának és államosításának fiskális következményei. Polgári Szemle, 2011/1., 23–39. o.

⁹ Selmeczi Gabriella országgyűlési képviselő (Fidesz–MPP) önálló törvényalkotási és módosítási indítványa.

¹⁰ Lásd az 5. sz. jegyzetet (Pongrácz Aladár volt akkor az Idősügyi Tanács akkori jogi szakértője).

¹¹ Botos–Botos, i. m.

¹² Barta, i. m.

¹³ Prugberger, Egészségbiztosítási..., i. m.

¹⁴ Folyamatos médiaforrás (tv, rádió és sajtó), 2011. I. negyedév.

¹⁵ Barta, i. m.

¹⁶ Hasonló megoldást javasol Menyhárt Szabolcs is. Menyhárt, Merre tovább..., i. m. 10. o.

¹⁷ Rentenversicherung in internationalem Vergleich, Hrsg.: Rentenversicherungsträger Deutschlands (RVD), Landesberichte, GB. 11–14., 165–158. o.

¹⁸ Rentenversicherung in int. Vergl. Landesberichte NL.15–17., 169–172. Fr. 18–19., 189–196. I. 4., 111–115. A. 152–154. o.; Bertram Schulin: Sozialrecht. H.C. Beck Verlag, 5. D. (Összefoglalva magyarul Fabók A.–Prugberger Tamás: Társadalombiztosítási jog. Szent István Társulat, Budapest, 2009, 187–217. o.)

¹⁹ Barta, i. m. 11. és 14. o.

²⁰ Prugberger Tamás: A társadalombiztosítási önkormányzat korszerűsítésének a kérdéséhez. Uő: A magyar társadalombiztosítási rendszer átalakításának kérdéséhez. Magyar Közigazgatás, 1996/2. és 1996/7. száma.

²¹ Botos–Botos: 8. sz. jegyzetben hiv. művek.

²² Ezt Menyhárt Szabolcs szükségesnek is tartja. Menyhárt Szabolcs, Merre tovább..., i. m. 14. o.

²³ Schulin, i. m. 343–350. o.; Rentenversicherung im internationalem Vergleich. Landesberichte, DM. 57., Fr. 73–75., Schweden 178–180., NL 139–143., Schweiz 199–201., GB 103–107., A. 163–166. o. (Összefoglalva Fabók–Prugberger, Társadalombiztosítási..., i. m. 210–211. o.)

²⁴ uo.

²⁵ Menyhárt.: Merre tovább..., i. m. 19–20. o.; Augusztinovics Mária: Egy értelmes nyugdíjrendszer. Koncepcióvázlat, Közgazdasági Szemle, 1993/5., 415–416. o.

²⁶ Menyhárt, uo. 19. o.

²⁷ Menyhárt, uo. 15. és 16. o.

²⁸ Menyhárt, uo. 13. o.

²⁹ Menyhárt, uo.

³⁰ Joseph Homacher: Krankenversicherungsschutz im Ausland. Der Betrieb, 46/1989. Beilage, 15. D., 8–10 o.; Krankenversicherung in internationalem Vergleich. Hrsg.: Krankenversicherungsträger Deutschlands (KVD.), Albert Metzner Verlag; Schulin, II/3.; D. Heinz–R. Paquet: Das schweizerische Krankenversicherungssystem und sozialen Ausgleich. Betriebskrankenkasse, 7/1991., 481–497. o. (Összefoglalva magyarul Fabók–Prugberger, Társadalombiztosítási..., i. m. 129–150. o.)

³¹ Prugberger, Egészségbiztosítási..., i. m.

³² Lásd a 17. és 18. sz. jegyzetet.

³³ J. H Plagemann; Gesetzliche Unfallversicherung (UVO). H. C. Beck Verlag, München; Ebenhörht: Unvallversicherung in Schweiz. Rentenversicherung im innt. Vergl. (Összefoglalva Fabók–Prugberger, Társadalombiztosítási..., i. m. 215–224. o.)

³⁴ Schulin, i. m. 286–290. o.